

INIJOSS

İnönü University International Journal of Social Sciences / İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi
Volume/Cilt 7, Number/Sayı 2, (2018)
<http://inonu.edu.tr/tr/inijoss> --- <http://dergipark.gov.tr/inijoss>

-----ARAŞTIRMA NOTLARI / REVIEW ARTICLE-----

MEDRESE LİTERATÜRÜNE BİR KATKI: BAĞDAT NİZAMİYESİNE ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Oğuzhan EMEKLİ

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi
oguzhanemkli@gmail.com

ÖZET

Müessesleşme ve eğitim-öğretim, bir toplumun medeniyet kurmasında ve bir gelenek oluşturmasında başat aktörlerdendir. Eğitimin müessesleşmesi hayati bir öneme sahip olduğu gibi kendi içerisinde birçok zorluğu da barındırmaktadır. Zira eğitim ve bu eğitimin aracı kurumları, var oldukları toplumun devamlılığını, mizaç ve karakterini, gelecekte oluşacak konjonktürde, bulunduğu toplumun statüsüne kadar birçok konuyu direkt olarak etkilemektedir.

Bu çalışmada, İslam dünyasında kurumsal eğitim denildiğinde ilk akla gelen ve kendinden sonraki medreselere örneklik teşkil eden Nizamiye Medreselerini, Bağdat Nizamiye Medresesi özelinde eleştirel bir gözle ele alarak idari, siyasi, verilen eğitimin yapısı ve düşünsel konularda eksik gördüğümüz yönlerini masaya yatırdık. Bunu yaparken amaçladığımız husus, eğitim-öğretim problemlerinin temeline inerek, sorunları en doğru şekilde tespit edebilmektir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim-öğretim, Selçuklular, Nizamiye Medresesi, Eleştiri

CONTRIBUTION TO MADRASA LITERATURE: A CRITICAL VIEW OF BAGHDAD NIZAMIYYA

ABSTRACT

Institutionalization and education are the primary factors of a community to form its culture and become a civilisation. The institutionalization of education has vital importance as well as many difficulties in itself because education system and its intermediary institutions provide their community's persistence and constitute its profile. and have great impact on community's status in the future.

Nizamiyya Madrasas are first thing that come to mind when education system is discussed in islamic world. Nizamiyya Madrasas served as the example for the madrasas that would be constituted after them. In this study, Nizamiyya Madrasas have been approached within the context of Baghdad Nizamiyya Madrasas and along with critical thinking. Deficiencies in Nizamiyya Madrasas governance, its politics, construction of its education and its intellectual

pattern have been handled. Main objective is before resolving educational problems, to probe the educational issues and determine the problems in the most exact way.

Key Words: Education, Seljuks, Nizamiyya Madrasas, Criticism

GİRİŞ VE KONUYA DAİR

Seçtiğimiz konu olan Nizamiye Medresesi, tarihçilerin ve eğitimcilerin üzerinde yoğun olarak durdukları bir konudur. Fakat incelediğimiz kaynakların (makale, tez ve kitaplar) hemen hiçbiri bu medreselerin problemleri yerlerinin olduğundan ve hatta olabileceğinden bahsetmemiştir. Deyim yerindeyse “*korumaya tâbi*” bir alandır. Bu nedenle araştırılması, yazılması ve konuşulması riskli bir yapı arz etmektedir. Fakat biz bu durumu bir eksiklik addettiğimizden ötürü konuya eleştirel bir nazar ile yaklaşmayı zaruri bulduk. Bu nazarı, bugünün eğitim sistemiyle beraber görerek günümüzün eğitim problemlerine küçük de olsa bir ışık tutmaya gayret ettik.

Hiç şüphesiz, gördüğümüz problemleri noktaların ve yaptığımız eleştirilerin tamamı doğru ve yerinde olmayacaktır. Ya da yeterince kapsayıcı bir nazar ile konuyu ele alamamış olacağız. Yani bu eleştirilerin bir kısmı köksüz kalacak, haklılık payı bulunmayacak hatta onlar da eleştiriye maruz kalacak; fakat bu eleştirilerin bir kısmı da yerinde bulunup üstüne gidilecek ve destek görecektir. Umudumuz, her türlü korumacı ve kapalı bakışlardan sıyrılıp olumlu-olumsuz tüm yönleriyle olgu ve olaylara bakabilmektir. Zira “*benim*” diyerek övmenin, “*onun*” diyerek yermenin, bugüne kadar faydadan çok zararı olduğu kanaatindeyiz. Problemleri bulduğumuz bu mantığı en net şekilde ortaya koyan örnek ise eğitim-öğretim ve onun kurumlarıdır denebilir.

Eğitim-öğretimin hemen her toplumda bulunduğu ve kritik bir önemi haiz olduğu herkesin mâlumudur. Bu eğitim aileden başlayarak daha müteşekkil yapılara doğru evrilmiştir. Zira bir toplumun yaşayabilmesi bu kuruma bağlıdır dersek mübalağa yapmış olmayız. Bugün dahi sadece eğitim sistemine bakarak bir toplumu analiz edebilmek gayet basittir. İşte böylesine değerli bir konunun üstüne gidip sorunlu noktalarını tespit etmek en az konu kadar mühimdir.

İslam’ın eğitime, bilime, araştırma ve gözleme, okumaya ve düşünmeye ne kadar önem verdiği izahtan varestedir. Sadece Kur’an’a küçük bir göz atmak, bize sayısız örnekler sunacaktır. Hz. Peygamberin hayatına bu açıdan baktığımızda onun, ilmin önündeki engellere karşı yaptığı savaş ayrı bir örneklik konusudur. Bu noktada Allah Rasûl’ün açtığı yoldan medreselerin açılışına kadar olan eğitim-öğretim sürecini kısaca özetlemeyi gerekli görüyoruz.

Bilindiği üzere vahyin nüzul ortamı olan Arap yarımadası, çevresindeki merkezlerle kıyaslandığında, yok denecek kadar az bir ilmî ve kültürel altyapıya sahipti. İlim hayatı, basit tecrübeler ekseninde oluşmuş, sığ ve derinliksiz bir yapıdaydı. Okuma-yazma bilenlerin sayısı Arap yarımadasının merkezi olan Mekke’de, toplamında yirmiyi dahi aşmıyordu.¹ Ancak İslam’ın verdiği dinamizmle beraber eğitim-öğretim hayatı canlanmış çok kısa bir sürede bilimsel alanda muazzam ilerlemeler kaydedilmiştir.

İslam dünyasında yapısal (kurumsal) açıdan ilk ilim mekânı olma özelliğini Darü’l-Erkam diye bildiğimiz Erkam b. Ebi’l-Erkam’ın evi üstlenmiştir. Burada başlayan ilim halkaları zamanla biraz daha gelişmiş ve Küttap denilen iptidai bilim kuruluşlarına geçiş yapmıştır. Bu gelenek daha sonra tüm yaş gruplarına hitap etmiş, böylelikle mescid ve camiler eğitim-öğretimin temerküz ettiği alanlar olmuştur. Bunların yanında bilginlerin evleri, kitapçı dükkânları ve hatta çarşı-pazar alanları da

¹ Sadık USTA, “Doğu Rönesansı”, Bilim ve Ütopya Dergisi, 2001, Sy. 89, s. 38.

eğitim-öğretimin informal alanları olmuştur.² Bu bilgiler bize şunu göstermektedir ki; İslam âleminde eğitim-öğretim faaliyetleri daima bulunmakta fakat kurumsal hüviyete tam olarak bürünmemektedir. İşte medreseler biraz da bu eksikliğin bir sonucudur.

1) NİZAMİYE MEDRESELERİNİN KURULUMU VE ELEŞTİRİSİ

Kuruluş Sebepleri

1. Nizamiye Medreseleri'nin kurulduğu vasata kuş bakışı bir göz attığımızda bazı vakıalar dikkatlerimizi celp etmektedir. Bunların ilki, hararetle devam eden Şii-Sünni mücadelesidir. Bağdat'ta yoğunlaşan bu mücadele, tarihçiler tarafından medreselerin de aslı kuruluş sebebi olarak gösterilmiştir. Zira 972 tarihinde Şii Fatımilerin merkezi olan Kahire'de yapılan El-Ezher Camii, Şii propagandasını başarılı bir şekilde yürütmüştür. Buna karşı Sünni doktrini ön plana çıkarma düşüncesi, Nizamülmülk'ü bu medreseleri kurmaya sevk etmiştir.³ Bunun dışında;
2. Ünlü ve nüfuzlu bilginleri medrese çatısı altına alarak denetim altında tutabilmek ve böylelikle devlete karşı olası eleştirilerden korunma gayreti,⁴
3. Cami, mescid gibi yerlerin artan ilim talebini karşılayamaması,
4. Din adamı ve devlet görevlisi yetiştirme amacı,
5. Devlet erkânının ilme olan yakınlığı⁵ gibi sebepler öne sürülmüştür.

İlk maddenin arka planına bakınca göze çarpan vakıaların bir diğeri ise Türklerin bir yurt bulmuş olmasıdır. Bu yurt artık Türkleri yerleşik hayata ve imparatorluk olmanın şartlarından olan ortak eğitim-öğretimin zorunluluğuna itmiştir. Bu zorunluluğu gören kişinin, devlet kurmanın ve imparatorluk olmanın gereklerini iyi bilen ve siyaset konusundaki maharetiyle dünyaya nam salan Fars milletinden olması da tesadüf olmasa gerek. Yani imparatorluk olmak için müesseselerin olması gerektiğini ve bunun da eğitim kurumlarından geçeceği gerçeği bizce zaruri bir meseledir. Medreselerin açılışının, Selçukluların kurulumunun hemen akabinde oluşu ve yeni kurulmuş bir devlet için azımsanamaz sayıda medrese açılmış olması ve yüklü bir meblağ ile ihdas edilmeleri de iddiamızı destekler niteliktedir. Fakat incelediğimiz eserlerin hiçbirinin bu olguya direkt bir atıfta bulunmaması şaşırtıcıdır.

Medreselerin, siyasi kimliği böylesine etkin bir kişi olan Nizamülmülk⁶ gibi bir isim tarafından açılması akla "*bilimin siyasete alet edilmesi*" gibi modern bir algıyı getirmektedir. Lakin bizce bu algı, bugün olduğu gibi dün de vardı. Bunu, medreselerin kurulumundaki sebepler sayıldığında,

² Ahmed ÇELEBİ, *İslam'da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev., Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 2013, s. 21; Şakir GÖZÜTOK, "*İslam Eğitim Tarihinde Müesseseleşme*", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2006, c.9, Sy. 26, s. 27-31.

³ Andre MİQUEL, *İslam ve Medeniyeti*, Birleşik Yay., Ankara, 1991, c. 1, s. 249; Seyfullah KARA, *Selçuklular'ın Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı*, Şema Yay., İstanbul, 2006, s. 191; Hakan ANAMERİÇ, Fatih RUKANCI, "*XI.-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim*", *Tarihi İncelemeler Dergisi*, 2008, c. 23, Sy. 2, s. 37; Abdülkerim ÖZAYDIN, "*Nizâmiye Medresesi*", *DİA*, 2007, İstanbul, c. 33, s. 188; Ayşe D. KUŞÇU, "*Orta Doğu'da Şii-Sünni Mücadelesinde Selçuklu ve Zengi Medreselerinin Yeri*", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 2008, Sy. 4, s. 37.

⁴ Türker GÖKTÜRK, İsa DAĞ, "*Nizamiye Medreselerinin Eğitim-Öğretimdeki Rolü*", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2014, Sy. 27, s. 459.

⁵ İsmail GÜVEN, "*Büyük Selçuklu Devletinde Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış*", *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1992, c. 25, Sy. 2, s. 837; GÖKTÜRK, DAĞ, "*a.g.m.*", s. 459.

⁶ Nizamülmülk, ünlü eserinde, medrese açmayı hükümdarın görevleri arasında saymaktadır. Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev., Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul, 2014, s. 26.

tarihçilerin hemen hepsinin ilk maddede birleşmiş olmalarından da kolaylıkla çıkarabiliriz. Zira Şii-Sünni mücadelesi dahi, din üzerinden siyasi nüfuz elde etmenin yollarından ve hatta bu yolların en etkililerindedir.

Bunun dışında, ikinci madde de ilkiyle kısmen irtibat halindedir. İlim alanından siyasi nüfuz devşirmeye çalışan devlet görevlileri ve yöneticiler olabileceği gibi, elindeki bilimle de siyasi nüfuz ve para elde edebilecek bilim adamlarının bulunması gayet tabiidir. “*Bilim*” açısından çift başlı bir problem olarak ortada duran vakıa, sadece biz tarafından değil dönemde ses getiren ve bir ekol konumunda olan Maverâünnehir uleması tarafından da büyük tepki toplamıştır.⁷ Onlar, bilginin para karşılığı aktarılmasını ve öğrencilere burs verilmesini ilmin değerini düşürücü bir hareket olarak görmeye beraber medreseleri kontrol edebilir vaziyette bulunan “*siyasi el*”i de bizce hemen fark etmişlerdir. Çünkü bilimin önündeki en büyük engellerden olan siyasi müdahale ve bilim insanlarını parayla kontrol etme yöntemini bizce Maverâünnehir uleması gayet iyi bilmekteydi. Bundan dolayı Bağdat Nizamiye Medresesi’nin yapımını haber aldıklarında “*ilim mâtemi*” tutmuşlardır.⁸

Medreselerin kuruluş sebepleri konusunda tarihçilerin ilk iki maddede uzlaştıklarını biliyoruz. Anakronizmden uzak kalmaya çalışarak ve sosyal hadiselerin sebep-sonuç ilişkisi içerisinde geliştiğini de göz önünde bulundurarak konuya eğildiğimizde, bilimin “*amaç*” olmayışı nispeten göz ardı edilebilir. Fakat modern dünyada bilgi ve bilim nasıl kontrol edilebilir, değişebilir, yönlendirilebilir ve kullanılabilirse, zannediyoruz ki geçmişte de bu mesele aynen tatbik edilmekteydi. “*Dönemin şartları*” vs. gibi sebepler burada öne sürülse de (hatta öne sürülen bu sebeplerin gerçeklik payı belki çok büyük olsa da) medreselerin kuruluş sebebi: “*salt bilim ve bilgi üretimi*” değil, Şii doktrine karşı refleksif bir hareket neticesinde zuhur eden “*savunma, tepki, cevap ve/veya karşı saldırı*” konumundadır.

Bağdat Nizamiyesi’nin açılışı da bazı sorunların eşliğinde olmuştur. 1065 yılında yapımına başlanıp iki yıl sonra tamamlanan medresenin açılış konuşmasını, dönemin ünlü âlimi Ebu İshak Şirazi’nin yapması kararlaştırılmıştı.⁹ Zira 19 bin dinara mâl olan bu medrese onun adına yapıлып baş müderris olarak yine o atanmıştı.¹⁰ Fakat konuşma vakti geçmesine rağmen Şirazi ortada görünmüyor, konuşmayı bekleyen halksa homurdanmaya başlıyordu. Daha sonra bulunan Şirazi, medresenin, halktan gasp edilmiş bir bölgeye yapıldığını ve bu yüzden ders vermeyeceğini beyan etmiştir. Bunun üzerine Nizamülmülk’ün onu tehdit ettiği ve azarladığı rivayet olunmuştur. Daha sonra Abbasi halifesinin de araya girmesiyle, Şirazi’nin yirmi günlük gecikmesi son bulmuş ve baş müderris olarak derslerine başlamıştır.¹¹

Yeri gelmişken, açılan mezkûr medresenin tarihteki ilk medrese olup olmadığı hakkında da küçük bir bilgi vermek gerekiyor diye düşünmekteyiz. Çünkü bu husus tarihçilerce hararetle tartışılmış bir mevzudur. Nizamiye Medreseleri bazı kesimlerin düşündüğünün aksine İslam dünyasının ilk medreseleri değildir. Zira daha IX. yüzyılda Horasan ve Maverâünnehir bölgesinde birçok medrese ihdas edilmiştir.¹² Hatta Selçuklu döneminin ilk medreseleri dahi Nizamiyeler değil,

⁷ ÖZAYDIN, “*a.g.m.*”, s. 191.

⁸ ÇELEBİ, *a.g.e.*, s. 187.

⁹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’atü’z-Zaman Fi Târîhi’l-Âyân’da Selçuklular*, çev., Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2011, s. 42, 53.

¹⁰ Zeki ATÇEKEN, Yaşar BEDİRHAN, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yay., Konya, 2012, s. 137; KARA, *a.g.e.*, s. 191.

¹¹ İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 153.

¹² GÖKTÜRK, DAĞ, “*a.g.m.*”, s. 458, 459; KUŞÇU, “*a.g.m.*”, s. 25.

1040 yılında Tuğrul Bey'in Nişabur'da kurduğunu olduğu okuldur.¹³ Ancak tüm bu medreseler bir süreklilik oluşturamamış ve zamanla yok olup unutulmuşlardır. Bu nedenle tarihçiler arasında ilk medresenin hangisi olduğu konusunda bir birliklilik oluşmamıştır. Fakat şunu söylemek gerekir ki İslam dünyasında kalıcı ve sistematik ilk medreselerin Nizamiye Medreseleri olduğu da su götürmez bir gerçektir.

2) NİZAMİYE MEDRESESİ'NDEKİ EĞİTİMİN VE BU EĞİTİME BAKIŞIN ELEŞTİRİSİ

Nizamiye Medreseleri özellikle son yüzyılda, farklı disiplinlerde uzman, yerli ve yabancı akademisyenlerce birçok kez tartışıldı; anlaşılmaya ve/veya anlamlandırılmaya çalışıldı. Bu çalışmalar hâlihazırda da devam etmektedir. Yapılan bu araştırmalar, konunun değer ve azametini bizlere göstermeye yeter delillerdir. Fakat ilginç olan şu ki; araştırmalar sonucu ortaya konulan değerlendirmeler genellikle birbirini tekdüz eden türdendir. Bizim bu başlık altında yapmaya gayret edeceğimiz şeyse, önce Nizamiye üzerine sarf edilen iki farklı kutuptaki görüşleri değerlendirmek ve üçüncü bir yol aramaktır. Ardındansa kısa bir şekilde, verilen eğitimin değerlendirmesini yapmaktır.

Nizamiye Medresesi'nde verilen eğitime geçmeden üzerinde duracağımız ilk husus, burada verilen eğitimin günümüz akademisyenlerinin büyük bir kısmında oluşturduğu etkidir. Bu ilk grubun özelliği, bahsedilen kuruma romantik ve taraflı yaklaşarak objektiflikten uzak bazı ifadelerde bulunmalarıdır. Zira incelediğimiz, sayısı azımsanmayacak yekûna ulaşan çalışmalarda anlatılan kurum, adeta bugünün teknolojisinden ileride olan ve pozitif bilimlerin odak noktası görünümünde bir medreseden ziyade tam teçhizatlı bir laboratuvar imajı yaratmaktadır. Yine dini-naklî ilimler konusunda verilen bilgi de mübalağalı olup daha öncesindeki âlimler ve onların çalışmaları yok hükmünde gibidir. Bizce bu yorumları yapmanın iki sebebi olabilir. Ya cehalet ya da “*medeniyet fanatizmi*”ne varacak derecede büyüyeabilen geçmişle övünme hastalığıdır. Ayrıca akademisyenlerimizdeki bu yaklaşım bazı problemleri de beraberinde getirmektedir. Bu problemler, başta bilimin kümülatifliği konusu olmak üzere medeniyetin oluşumu, müesseseleşme gibi süreç gerektiren ve toplumlar için olmazsa olmaz değerindeki konulardır. Akademisyen ve aydınların, bilime böyle bir nazarla bakması öncelikle öğrencilere daha sonra halka yansıtacak olan bir algı problemini doğuracaktır. Toplumumuzda da eğitilmiş-eğitimsiz her yaşta bireyde bu problemleri görmek zor değildir.

Nizamiye'deki eğitime bir de aksi taraftan bakan kesim vardır. Bu cemahtaki bakış, fazla basit ve indirgemeci özelliklere sahiptir. Ekseriyetini felsefecilerin ve felsefe tarihçilerinin oluşturduğu bu kesim ise medreselerin, İslam medeniyetindeki gerilemenin¹⁴ başat aktörü olduğu tezini ileri sürmektedirler.¹⁵ Yine bu “*gerileme*”nin, Bağdat Nizamiye Medresesi'nin en ünlü hocası olan Gazzali'nin önderliğinde meydana geldiği söylenilmektedir.¹⁶ Bu tespitler, eğer ki içinde cehalet barındırmıyorsa, bizce ancak hamaset yüklü birer karar mesabesinde. Yapılan bu tespitleri uzun uzun analiz etmek konumuz dışı olmakla beraber bir makaleye hapsedilmemesi gereken içeriğe sahiptir diye düşünüyoruz. Lâkin şunu söylemek gerekir ki İslam medeniyeti gibi bir birikimi

¹³ GÜVEN, “*a.g.m.*”, s. 835.

¹⁴ Biz bir medeniyete karşı “*gerileme*” tabirini kullanmanın, yeterli materyale ulaşmadan verilen peşin bir hüküm olduğunu ve medeniyet mefhumunun tam olarak idrak edilemediğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz. Fakat incelediğimiz metinlerin ortak dili olması hasebiyle burada özellikle seçmiş bulunmaktayız.

¹⁵ Hasan AYDIN, “*İslam Dünyasında Bilim ve Felsefe: Yükseliş ve Duraklama*”, Bilim ve Ütopya Dergisi, 2002, Sy. 94-95, s. 11 vd.

¹⁶ Aydın SAYILI, “*Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri*”, Araştırma, 1963, c. 1, s. 10 vd.; Şafak URAL, *Bilim Tarihi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1994, c. 2, s. 51.

Gazzali'nin çökerttiğini, gerilettiğini ya da durdurduğunu iddia etmek İslam medeniyetini tam olarak algılayamamanın tezahürü olmakla beraber yine, bir medeniyetin inkişafını tek şahsın durdurabileceğine inanmak, algı tutulmasının en net örneğidir sanıyoruz. Tüm bunların yanında konunun uzmanlarından İhsan Fazlıoğlu'nun “*bizim medeniyetimiz, envanteri ortaya çıkartulamamış bir medeniyettir*” cümlesi de, İslam medeniyeti ile ilgili olumsuz birçok yargıyı “*teori*” seviyesinde bırakır ki tüm bu teoriler ispata muhtaçtır. Tabii bunun olabilmesi, öncelikle birçok kütüphanemizde âtil durumda bulunan yazma eserlerin gün yüzüne çıkarılacağı ve üzerinde akademik çalışmaların yapılacağı bir süreci gerektirmektedir.

Anlatmaya gayret ettiğimiz bu iki farklı bakış açısının dışında, Nizamiye Medresesi'nde gördüğümüz eğitim-öğretim ve bu eğitimin alt yapısına olan nazarımızı belirtelim istiyoruz. Öncelikle şunu belirtelim; Nizamiye Medresesi, ne bir bilim laboratuvarı olarak kuruldu ne de felsefe ve pozitif bilimlere bir tepki olarak neşet etti. Öncelikle amacı kavramak gerekmektedir. Eğer ki amacı kavrayabilirsek, olayların künhüne vâkıf olabilecek, böylece yaptığımız yorum ve analizlerimizde isabet bulabileceğiz. Bunu yapmanın yolu ise “*niçin*” sorusunu sormaktır. Ne yazık ki yeterince kullanmadığı bu soru, bizce tarih ilminin en kritik sorusudur.

Açıklamaya çalıştığımız bu hususlar bağlamında, Nizamiye Medresesi'nin bir kuruluş felsefesi ve “*niçin*”i olduğu sonucunu elde ettiğimizi düşünmekteyiz. Kuruluş felsefesine ilişkin bilgileri yukarıda zikretmiştik. Yani bir tepki ve refleks olarak kurulduğunu söylediğimiz Nizamiye Medreseleri'ni sadece bir sebebe hapsedmemiş ve konuyu Nizamülmülk'le bağlayarak “*devlet ve millet*” olmanın yolunun eğitim-öğretimden geçtiğini vurgulamıştık. Zira sosyal hadiseleri tek sebebe bağlayarak okumak sosyal bilimlere yapılabilecek en büyük kötülüktür zannımızca. Şimdi ise hem Nizamiye'deki eğitim felsefesini saptamaya çalışarak günümüze dair bazı yol haritaları arayacağız hem de bu eğitimin eleştirisini yapmaya gayret edeceğiz.

“*Bilimin yuvası*” ya da “*bilimin düşmanı*” olarak vasıflanan bu medreselerin (kuruluş felsefesiyle bağlantılı olarak) ders programına baktığımızda karşımıza bu iki yakıştırmadan farklı ve “*ayakları yere basan*” argümanlar çıkmaktadır. Nizamiye'de okutulan başlıca dersler şunlardır: Kur'an-ı Kerim, hadis, Şafii fihri ve usulü, Eş'arî kelâmı, Arap dili ve edebiyatı, riyaziye ve feraiz.¹⁷ Okutulan bu dersler bize bilime düşmanlık ya da onu sekteye uğratacak bir problem göstermemektedir. Hatta bu kuruma ders merkezli olarak baktığımızda, durumun bugünkü yakıştırmaların çok uzağında olduğunu hemen görebiliriz. Zira bu medreselerin kurucusu olan Selçuklular'ın böyle bir amacı yoktu. Çünkü Selçuklu dünyasını incelediğimizde buna gerek olmadığını kolayca görmekteyiz.

Medreselerde neden bu derslerin okutulduğunu maddeler halinde özetleyecek olursak;

1) Sünni dünyanın karşısındaki Şii doktrin, Bağdat özelinde tüm Sünni dünyaya ciddi bir şekilde meydan okumaktaydı. Bu sebeple Sünni dünyanın o günkü askeri gücünü oluşturan Selçuklular'a din alanında da Şiilerle mücadele edecek insanlar gerekmektedir. Derslere bakılınca bu ihtiyaca cevap verildiği ortaya çıkmaktadır.¹⁸

2) Çiçeği burnunda bir devlet olan Selçuklu Devleti için mutlak surette bir hukuk ve kanun silsilesi lâzım gelmekteydi. Okutulan “*fıkıh*” dersi bunu oluşturacak malzemeyi havi bulunmaktaydı.¹⁹

¹⁷ ÖZAYDIN, “*a.g.m.*”, s. 189.

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., KUŞÇU, “*a.g.m.*”, s. 30 vd.

¹⁹ İslam fikhinin yanında Türklerin geleneksel kanunları olan “*örf*” olgusunu da unutmamak gerekir. Fakat Selçuklu Devleti, yöneticisi Türk, tebaası ise ekseriyetle Arap ve Acem topluluklarından oluşmaktaydı. Bu sebeple ortak ve yazılı

3) Okutulan “*feraiz*” dersi ise bir kimsenin ölümünden sonra geride bıraktığı malın vârislere bölümünü konu alan bir ilimdi. Bu ders, fikhın olmazsa olmazlarındadır ve adaleti sağlayıp insanlara hakkı olanı vermek için bir zorunluluktur.

4) “*Riyaziye*” (matematik) dersi ise yine mirasın paylaşımı, arazi hesaplamaları, geometri gerektiren imar faaliyetleri için gereken bir dersti.

5) Eğitimin Şafii mezhebi merkezli olmasının nedeni ise (kaynakların ortak kanaatine göre) Nizamülmülk’ün koyu bir Şafii olmasından kaynaklanmaktadır.²⁰

Görüldüğü gibi medreselerin kuruluşu da dersleri de topyekûn bir illet-netice (sebeup-sonuç) zinciri içerisinde oluşup son bulmuş hadiselerdir. Materyal ve kaynaklardan yeterince istifade edilmeden ve/veya vakıaların künhüne vâkıf olunmadan ortaya konulan hükümler, bizi doğruya ulaştırmamaktadır. Burada asıl mesele, öncelikle “*niçin*” sorusunu sorabilmek daha sonra kaynakların gösterdiği yoldan gidilerek olayların arkasındaki âmilleri yakalayabilmektir diye düşünüyoruz.

Bu noktada Selçuklular bize birkaç şey söylemekte ve yol göstermektedir. Onlar bazı şeylere talip oldular, bazı şeyler düşündüler ve bazı şeylere gerek duydular; buradan hareketle mezkûr kurumları inşa ettiler ve yine bu kurumlarda, incelediğimiz dersleri de belli bir sistem içerisinde tedarik ettiler. Biz bugün toplum olarak neredeyiz? Ne düşünmekteyiz? Neye talip olacağız/olmalıyız? Yani iddiamız nedir? Bu doğrultuda neye ihtiyaç duymaktayız? Merkezimiz ve referans noktamız nedir? Bu nokta itibarıyla ortaya koyduğumuz tez nedir? Bizce Selçuklular bu soruları sordu ve cevabını bir şekilde aradı ve buldu. Bu “*sorgu, arayış ve buluş*” bize “*anlayış ve yaşayış*”ı verecektir. Saydığımız bu zincir içerisinde Nizamiye, Selçuklular’ın eğitim-öğretim alanında buldukları cevap olmuştur. Tüm bu anlattıklarımız, bugün izlememiz gereken “*yo!*” bağlamında bize birçok örneklik sunmaktadır.²¹

Yukarıda zikrettiğimiz (geneli teorik bilgilerden oluşan) medrese eğitim mantığının özellikleri yanında, bu kurumun, problemleri, yanlışları ve eleştiriye tâbi tutulması gereken noktaları da bulunmaktadır. Şimdi ise burada verilen eğitimin mantığından dersleri veren kişilerin seçimine kadar olan skaladaki problemlerin açtığı bazı sıkıntılara göz atalım.

a) Fıkıh ve Müderris Tercihi Problemi

Nizamiye Medresesi’nin ilk bakışta dikkatleri celp edecek problem noktası, eğitimin Şafii fikhını esas alması ve hocalar dâhil tüm çalışanların Şafii mezhebinden olmasıdır. Medrese’nin vakfiyesinde yer alan bilgilere göre de kurumda çalışacak müderrislerden kapıcılara kadar tüm herkese Şafii olma özelliği şart koşulmuştu. Şafii olma şartı, medresenin kurulduğu dönemden bu yana eleştirilmiş bir durumdur ki bizce de bu eleştirinin haklılık payı oldukça yüksektir. Zira böylesi bir uygulama, bilgili ve işinin ehli fakat farklı mezhepten olan onlarca kişiyi dışarıda bırakmıştır. Her ne kadar Hanefi tebaaya sahip olan Belh’de Nizamiye Medresesi açılmasına ve şehir dışından Şafii fakihlerin

bir hukuk olmak zorundaydı. Bu isteğe en iyi cevabı ise zikredilen üç topluluğun ortak dini olan İslam’daki kurallar silsilesinin (fıkıh) verebileceği aşikârdır.

²⁰ İbnu’l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, çev., Ali Sevim, TTK Yay., 1989, Ankara, s. 59; M. Asad TALAS, *Nizamiye Medresesi ve İslam’da Eğitim-Öğretim*, çev., Sadık Cihan, Etüt Yay., Samsun, 2000, s. 48; KARA, a.g.e., s. 191.

²¹ Burada, tarih bilimi içinde pek göremediğimiz bir yorum belki de bir “*beklenti*” sunduk. Bu beklentideki hareket noktamızı Brubacher’in şu sözleriyle temellendirebiliriz: “*Sosyoloji ve tarih kanıt toplayan (fact-finding) disiplinlerdir. Arzulananı söyleyebilirler fakat arzu edilecek olandan, arzu edilmesi gerekenden bahsetmezler. Tarihin ve bilimin arzu edilmesi gerekenden de bahsetmesine olanak tanımak, geleceği, şimdiye ve geçmişe bağlamak demektir.*” John S. BRUBACHER, “*Eğitimin Amaçları*”, çev., Sabri Büyükdüvenci, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1983, c. 16, Sa. 1, s. 415.

getirilmesine, Hanefî âlimlerinden ve eşraftan fiili bir tepki gelmemişse de²² yoğun bir hayal kırıklığı yaşadıklarını tahmin etmek zor değildir. Neticede, gerektiği gibi kullanılamayan diğer mezhep mensuplarında genel bir kırgınlık olduğunu,²³ bununla beraber toplumsal bir kutuplaşma ve hatta (zihinlerde de olsa) statü farkı oluştuğunu söylemek pek yanlış olmayacaktır.

Bu mesele hep böyle sükûn içerisinde devam etmemiştir. Özellikle Bağdat Nizamiye Medresesi, sonu ölümlere kadar giden çatışmalara sahne olmuştur. Buna bir örnek olarak medresede vaaz eden İbnu'l-Kuşeyri gösterilebilir. Onun vaazından sonra medresedeki Şafii güruhu Hanbelilere karşı saldırıda bulunmuş, yaşanan bir takım çatışmalardan sonra başına isabet eden taş sebebiyle bir Şafii hayatını kaybetmiştir.²⁴ Sözlü ve fiili çatışmaların devam etmesi üzerine Hanbeli âlimi es-Sübki, Nizamülmülk'e bir mektup göndererek, olayların kışkırtıcısı olarak gördüğü eş-Şirazi'yi şikâyet etmiştir. Çünkü büyük Şafii âlimi eş-Şirazi, İbnu'l-Kuşeyri'nin Hanbelileri yeren vaazlarını desteklemekteydi. Nizamülmülk ise es-Sübki'ye cevaben: “Biz Nizamiye Medresesini ihtilafları ve ayrılıkları körüklemek için değil, ilim ehlini ve Sünniliği yüceltmek için kurduk. Bu tür olaylar devam ederse medresenin kapısına kilit vururuz” demiştir.²⁵

Medreseye hoca (müderres) seçimi sadece bahsedilen problemlerle sınırlı kalmamıştır. Popülarite, maddi kazançlar, makam ve mevki hırsı bugün olduğu gibi geçmişte de hocaların bazılarını olumsuz yönde etkilemiştir. Para karşılığı müderreslik yapmayı hoş karşılamayan Maveraünnehir uleması paranın ilme zarar verebileceği hususunda haklı çıkmıştır denebilir. Zira bahsi geçen medresede müderres olmak için Şafii-Eş'arî (fıkıh-itikat) şartı bulunduğunu ve müderreslerin buraya hoca olabilmek için birbirleriyle yarıştıklarını biliyoruz. Bunun sonucu olarak bazı kimseler, Bağdat Nizamiye Medresesi'nde ders verebilmek için mezheplerini dahi değiştirmişlerdi. Ahmet b. Ebu'l-Feth Ali ve Vecîh b. Dehhan bu isimlerden ikisidir.²⁶ İnsanın eğitim-öğretiminin amaçlarından birinin, bilgi seviyesini artırması, akabinde zihinsel açıdan gelişmesi, daha tutarlı ve kişilikli davranışlara sahip olması²⁷ olduğu göz önüne alınırsa, ismi verilen müderreslerin öğrencileri, saydığımız bu özellikler konusunda hocalarından yeterli bir örneklik görmemişlerdir diyebiliriz.²⁸

Buna ikinci bir örnek de İslam tarihinin en bilinen âlimlerinden olan Gazzali'dir. O, “*el-Münkız mine'd-dalâl*” adlı eserinde; öğretim yapmaktaki niyetinin tamamıyla Allah rızası olmadığını, bunun yanında makam ve şöhret arzusunun da bulunduğunu itiraf etmekteydi. Bu sebeple, Bağdat'tan ayrılmak istediye de ün ve makamının yok olacağı korkusuyla bunu ancak altı ay sonra gerçekleştirebilmiştir.²⁹

Tüm bu saydıklarımız, Nizamiye Medresesi'nin müderres ve fıkıh seçiminin doğurduğu problemlerdir. Bugün de bazı inançlara ve/veya bazı ideolojilere sahip olanların, birçok kuruma -

²² Seyfullah KARA, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yay., İstanbul, 2009, s. 248.

²³ ÖZAYDIN, “a.g.m.”, s. 191.

²⁴ Sibt, a.g.e., s. 215; KARA, a.g.e., s. 296. Şafii kaynakları, olayı tam tersi bir açıdan anlatsa da netice itibarıyla büyük problemlerin çıktığı bir gerçektir.

²⁵ Osman TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul, 2013, s. 322, 323; KARA, a.g.e., s. 299.

²⁶ TALAS, a.g.e., s. 48; ÖZAYDIN, “a.g.m.”, s. 189.

²⁷ Ziya KAZICI, Halis AYHAN, “*Tâlim ve Terbiye*”, DİA, 2010, İstanbul, c. 39, s. 516.

²⁸ Eğitim-öğretim, tanımı ve içeriği bakımından sürekli değişime uğramış ve hala da uğramaktadır. Burada verdiğimiz bir takım özellikler üzerinden geçmişe değerlendirecek de, verdiğimiz bu özellikler, eğitim-öğretim konusunun, zaman ve zemin üstü ilke ve düsturlarıdır diye düşünmekteyiz.

²⁹ Mustafa ÇAĞRICI, “*Gazzâlî*”, DİA, 1996, İstanbul, c. 13, s. 492.

üniversite başta olmak üzere- alınmaları ya da alınmamaları aynı sorunlara farklı bir formda sebep olmaktadır. Ama ne yazık ki bu durum görülmemekte ya da görmezden gelinmektedir.

b) Eğitim-Öğretim Metodu Problemi

Nizamiye Medresesi'ndeki eğitim-öğretim tarzına bakıldığında,³⁰ her müderrisin kendine özgü yöntemlerinin olduğu görülmele beraber³¹ büyük oranda ezber dayalı bir sistemin olduğu da hemen fark edilir.³² Aslına bakılırsa tüm ortaçağ ve Osmanlı medreselerinin de izlediği metod ekseriyetle bu yöndeydi. Ezber yöntemi bugün zikredildiğinde, eğitimcilerin olumsuz eleştirilerine - haklı olarak- maruz kalmaktadır. Fakat ezber yöntemi günümüzde dahi hafızayı geliştirmenin en iyi yollarından biridir³³ ve Nizamiye müderrisleri de -doğrudan veya dolaylı olarak- hafızası kuvvetli öğrenciler yetiştirmişlerdir.

Ezber yöntemi, eğitim-öğretimdeki metotlardan biri olarak kullanılabilir belki ama "eğitim sistemi" olarak kullanılırsa, duraksamalara, tıkanıklıklara ve geçmişte yapılmış olanları taklit etmeye sebep olacağı aşikârdır. İncelediğimiz kaynakların hemen tamamının bu görüşte birleştiğini görmekteyiz. Lakin medreselerde salt ezber yöntemi değil daha ziyade takrir usulü uygulandığı da gözden kaçırılmamalıdır.

Eğitimdeki problemlerden biri de medrese hocalarının görevlerine süresiz olarak atanmasıydı.³⁴ Yapılan bu uygulamayla birlikte hocalar rakipsiz bırakılmış, dolayısıyla müderrisler kendilerini geliştirmek ve yenilemek gibi bir zorunluluktan da mahrum kalmışlardır. Tabii bu problemin (istisnaları mutlaka olmakla beraber) öğrencilere ve eğitime olumlu yansımayaacağı açık bir gerçekliktir. İdealist ruhtan yoksun hocaların, günümüz eğitimini ne derece pıhtılaştırdığını görmek, bu meseleyi daha iyi idrak etmemizi sağlayacaktır diye düşünüyoruz.

Medreselerdeki eğitim-öğretimin genel problemleriyle ilgili olarak, Nizamiye ve diğer birçok medreseyle muasır olan büyük bilgin İbn Haldun'un tespitleri, kritik bir önemi haizdir. O, meseleyi şöyle özetlemektedir:³⁵ "Çağımızda talim ve ders verme usulünü bilmeyen birçok muallim ve müderris gördük. Bunlar derse daha yeni başlamış olan talebeleri, kapalı ve güç anlaşılır ilmî meselelerle karşı karşıya getiriyor, sonra talebelerin bu meseleleri zihinlerinde tutmalarını istiyor, bunun talebeler için doğru bir alıştırma şekli olduğunu sanıyor, bunun ezberlenmesiyle mükellef tutuyor. Sonunda verilmesi gereken bilgileri başlangıçta vermek suretiyle zihinleri altüst ediyorlar. Halbuki ilimde tedricilik ve basitten mürekkebe adım adım gitmek esastır. Buna riayet edilmezse, talebe ezberden ve anlamaktan aciz kalır, zihnen derslere hazırlanamaz, ilmin zor olduğuna kanaat getirir, o yüzden tembelleşir, kendini derse veremez, dersleri terkeder, ümitsizliğe düşer, hayal kırıklığına uğrar. Bu kanaat kendisine hâkim oldu mu bir daha ilim tahsil edemez."

³⁰ Bağdat Nizamiye Medresesi, daha sonra açılan diğer Nizamiye Medreseleri'ne ve hatta Osmanlı dâhil tüm İslam medreselerine rol model olmuş bir eğitim-öğretim kurumu hüviyetindedir. İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul, 2016, s. 373.

³¹ GÖKTÜRK, DAĞ, "a.g.m.", s. 462.

³² ANAMERİÇ, RUKANCI, "a.g.m.", s. 41; GÜVEN, "a.g.m.", s. 839.

³³ GÖKTÜRK, DAĞ, "a.g.m.", s. 462.

³⁴ GÜVEN, "a.g.m.", s. 842.

³⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yay., İstanbul, 2014, c. 1, s. 71, 72. Bu tespitler İbn Haldun'a ait olmakla birlikte, cümlelerin terkibi, kitabın mütercimi Süleyman Uludağ'a ait olan "Giriş" bölümünde yer almaktadır.

Öğretim modeli konusuyla ilgili son olarak şunu söylenebiliriz: Nizamiye Medresesi'ndeki eğitim, öğretmen merkezliydi.³⁶ Bu model, aşağı-yukarı tüm İslam medreselerinin uyguladığı olduğu öğretim sistemidir. Her ne kadar İsmail Güven, Selçuklu eğitimini incelediği makalesinde bu sistemi olumlu bulsa da günümüz eğitimcileri, bahsedilen öğretim sistemini öğrencilere pek yararlı görmemektedir. Müderrislerin kurum içindeki konumunu ve öğretimdeki otoritesini tahmin etmek adına, eş-Şirazi'nin ölümünün ardından -hatırasına hürmeten- medresenin bir yıl kapalı kalması³⁷ örneği, bize bir mantık sunabilir.

c) Felsefeye Tepki Problemi

Nizamiye Medreseleri ve eleştiri dendiğinde hiç şüphesiz akla ilk gelecek husus, felsefe ve düşünceye tepki meselesidir. Bu mesele, başta felsefeciler olmak üzere tüm sosyal bilimcilerce tartışılmıştır. Bizim gördüğümüz durum şu ki felsefeye yönelik hususi bazı olumsuz bakış ve tepkilerin (özellikle Gazzali üzerinden) umumi görülüp, indirgemeci ve radikal bir şekilde tüm İslam dünyasına mâl edilmesidir.

Aslına bakılırsa “*Gazzali problemi*” müstakil bir çalışmanın konusu olacak kapsamdadır. Bu husus İslam medeniyeti içinde, “*soru*” özelliğinden çıkmış ve “*sorun*” haline gelmiş bir vakıadır. Yani Gazzali, hem felsefeye eleştirel bakmış hem de felsefe yapmıştır denebilir. Dolayısıyla bugün Gazzali üzerinden hem felsefe eleştirisi hem de felsefi çıkarımlar yapılabilmekte, bu sebeple Gazzali birçok farklı kesime argüman olabilmektedir. Durum bir paradoksu andırırsa da biz çalışmamızda bu meseleden kısaca bahsedip konuyu biraz olsun aydınlatmaya gayret edeceğiz.

Gazzali, Nizamülmülk tarafından kendisine yüklenen misyon gereği bazı çalışmalar yapmayı gerekli gördü. Bu misyon Ehl-i Sünnet anlayışı ve Eş'arî düşüncesini savunma göreviydi. Karşıdaki en güçlü rakipler ise Şia ve felsefeciler³⁸ grubu idi. Hemen işe koyulan Gazzali iki sene gibi kısa bir sürede felsefe literatürünü öğrendi ve ünlü eseri “*Tehâfütü'l-felasife*” (Filozofların Tutarsızlığı)'yi yazdı.³⁹ Gerçek şu ki bu eserinde Gazzali büyük bir felsefe eleştirisi yapmıştır. Fakat buraya birkaç not düşmekte fayda var. Zira Gazzali'yi İslam medeniyetini yıkan insan olarak görenler bazı noktaları kaçırmaktadır. Öncelikle Gazzali, külli bir felsefe eleştirisi yapmamıştır. Örneğin o, klasik felsefe geleneğinde iç içe bulunan mantık, matematik ve tüm tabii ilimleri eleştirisinin dışında bıraktığı gibi, ruh-beden ilişkisine ait görüşlerin de tartışmaya açık olduğunu söylemektedir.⁴⁰

Yine bu eserinde Gazzali, salt bir din dili kullanmış değildir. O, felsefe eleştirisinin büyük kısmını felsefe kuralları üzerinden gerçekleştirmiştir.⁴¹ Yani bu demek oluyor ki felsefeyi bitirdi denilen Gazzali, bizzat kendisi felsefe yapmıştır. Ayrıca onun, felsefenin amacına yönelik bir eser yazmış olduğu ve İslam fıkhi içerisine Aristo mantığını yerleştiren kişi olduğu da unutulmamalıdır.

Bizce Gazzali felsefeyi öldürmedi. O, felsefe içindeki mahdut bir alana yönelik eleştirilerini, felsefe yaparak gerçekleştirdi. Bu eleştiriler, Farabi ve İbn Sina geleneğine bir tekzip özelliği taşııyordu.

³⁶ GÜVEN, “a.g.m.”, s. 841.

³⁷ ÖZAYDIN, “a.g.m.”, s. 189.

³⁸ Buradaki felsefecilerden kasıt, İslam felsefesinde muazzam yere sahip olan Aristocu ve Neo-Platonist düşünceye sahip filozoflardır.

³⁹ ÇAĞRICI, “a.g.m.” s. 498, 499.

⁴⁰ Örnek olması açısından Bkz: İmâm Gazzâlî, *Tehâfüt El-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yay., İstanbul, 1981, s. 13 vd.; ÇAĞRICI, “a.g.m.”, s. 499.

⁴¹ İbrahim Hakkı AYDIN, “*Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Araştırma*”, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, Sy. 26, s. 62.

Fakat şu unutulmamalıdır; Gazzali'nin bu eseri İslam düşünce tarihi içerisinde bir “*tehâfüt geleneği*” oluşturmuş⁴² bu da -bizce- İslam dünyasındaki felsefi, fikrîsel ve eleştirel aktivasyonlara sebep olmuştur. Bu iddiamızı, *tehâfüt geleneğinin* yanında, Gazzali'den sonra İslam dünyasında farklı felsefe ekollerinin oluşması gerçeğiyle de destekleyebiliriz. Hatta belki de Gazzali bu eleştirisiyle İslam düşünce geleneğinde bir “*ön kabul*” (aksiyom, mütearife) haline gelmiş olan Meşşai felsefeyi sarsarak, yeni düşüncelerin oluşumuna vesile olmuş dahi denebilir.

Konuya dönecek ve Gazzali üzerinden bir eleştiri sunacak olursak, durumun yukarıda yaptığımız tespitlerden bazı sapmalar gösterdiğini söyleyebiliriz. Zira Gazzali'nin bu eleştirilerini bazı fundamentalist⁴³ kişiler, bağlamından koparıp, toptan bir felsefe düşmanlığı amacıyla kullanmışlardır. Gazzali'nin ortaya koyduğu fikirleri yanlış kullananlar kadar -yukarıda bahsettiğimiz üzere- yanlış anlayanlar da olmuştur. Sekizinci başbakanımız ve meşhur tarihçimiz Günaltay, bunlara sadece bir örnektir. O da Gazzali için hem felsefenin katili mealinde cümleler kullanmış hem de mesnetsiz iddialarda bulunup İslam dünyasının Batı dünyası karşısında “*yenik duruma*” düşmesini Gazzali'ye bağlamıştır.⁴⁴ Bu iddialarla ilgili cevaplarımızı makalemizin genelinde vermiş bulunuyoruz.⁴⁵

Fakat bunlarla beraber gerçek şu ki felsefe, bahsedilen dönemde cüz'i bir grup insan haricinde pek alıcı bulamadığı gibi başta Nizamiye Medreseleri olmak üzere diğer örgün eğitim-öğretim kurumlarından da çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁶ Nizamiye Medresesi'nde okutulan kelâm dersinin, bu tür soyut ve teorik düşünce ihtiyacını karşılayıp karşılamadığı bir soru işaretidir. Ancak buradaki kelâm dersinin, Kur'an'daki teşbihât (benzetmeler) ve mecazlarla anlatılan antropomorfik Tanrı tasavvuru konusuna, motamot bazı bakışlarının olduğunu görmekteyiz. Bu bakış açısının bile, soyut, felsefi ve hür düşünceye büyük zarar vereceği net bir gerçekliktir.⁴⁷ Bununla beraber mezhepsel taassubun artması ve medreselerin devlet kontrolünde bulunması da felsefenin, eleştirel aklın, özgün

⁴² Ayrıntılı bilgi için Aydın'ın yukarıdaki eserini inceleyiniz.

⁴³ Sözlüklerde “*aşırı dinci*” ve “*kökten dinci*” olarak geçmekte olan kelimenin bu anlamıyla ne demek istediğini pek anlamamakla beraber mezkûr kelimeyi “*salt fıkıhın sertliğe sürüklediği kimse*” anlamında kullanmış bulunuyoruz.

⁴⁴ Şemsettin GÜNALTAY, “*İslâm Dünyasını İnhitatı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?*” Marife Dergisi, 2008, Sy. 8, s. 275 vd.

⁴⁵ İmam Gazzali'nin İslam düşüncesindeki yeri ve önemine dair toplu bir değerlendirme için Bkz: Necip TAYLAN, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Yay., İstanbul, 2014.

⁴⁶ GÜVEN, “*a.g.m.*”, s. 838. Fakat burada hemen şu yanlışlığı gidermek istiyoruz: Medreselerde başlı başına ayrı bir ders olarak felsefe, mantık vb. ilimlerin okutulmadığını gören kimseler, bu kurumların soyut ve teorik düşünceye ve felsefeye tepki gösterdiğini zannetmektedir. Ancak şu unutulmamalıdır ki bizim geleneğimizde bu tür düşünsel bilimler “*kelâm*” alanı içerisinde zaten verilmektedir.

⁴⁷ Philip K. HİTTİ, *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev., Salih Tuğ, Marmara Ü.İ.F. Vakfı Yay., İstanbul, 2011, s. 584. Kaynağımız olan Hitti'nin buradaki eleştirisi, Eş'ari kelâm düşüncesidir. Lâkin bizce Hitti, Mücessime ile Eş'ari düşünceyi karıştırmaktadır. Zira Eş'ari düşünce mensuplarının ekserisi, Kur'an'da yer alan “*vech, yed, istiva, nüzul*” gibi haberî sıfatları mecaz olarak yorumlarlar. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz: Halil İbrahim BULUT, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2016, s. 277-279. Ayrıca antropomorfik Tanrı algısının zuhuru, gelişimi ve İslam mezheplerinin bu konuda takındıkları tavır için Bkz: Mehmet EVKURAN, “*İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru -Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-*”, İslami İlimler Dergisi, 2007, Sy. 1, s. 45-62; Abdulhamit SİNANOĞLU, “*İslam Düşüncesinde Benzetmecî Gurupların Allah Tasavvurları*”, Çukurova Üni. İlh. Fak. Dergisi, 2005, c. 5, Sy. 1, s. 67-89. Fakat şunu belirtmekte fayda var ki; Eş'ariliğin kurucusu olan Ebu'l-Hasan el-Eş'ari ve bu mezhebin ünlü ismi Bakıllanî gibi âlimler, bu tarz sıfatları tevil etmeyi uygun bulmamıştır. Ancak bu isimlere bakılarak Hitti'nin görüşüne katılmak mümkün değildir. Çünkü bu isimlerin cüz'i bir miktarda olmasının yanında Nizamiye'nin en önemli ismi olan Gazzali, Allah'ın sıfatları konusunda Mücessime ve Mu'tezile arasında orta bir yol tutmuş akabinde ise görüşlerini sistemleştirmiştir; ve onun görüşleri Hitti'nin ithamlarından uzaktır. Meseleyi kapatmadan önce bir vakayı daha belirtmek istiyoruz; İslam dünyasının kelâmî anlamda en aktif dönemi, Eş'ari düşüncenin medreselere girdiği dönemdir diyebiliriz. Bunun için dönemin kelâm literatürüne bakmak yeterli olacaktır. Meseleye dönersek, bizim de görüşümüz, -eleştirilerimiz dışında- salt antropomorfizmin soyut düşünceyi aksatacağı görüşüne katılmakla beraber medreseler için böylesi bir algının kapsayıcılık taşımadığı yönündedir.

ve özgür düşüncenin önüne bir set çekmiştir.⁴⁸ Tüm bunları göz önünde bulundurarak konuyu analiz ettiğimizde, İslam medeniyeti içindeki felsefi düşüncenin, düz bir seyir izlemediğini görmekteyiz. Nizamiye Medresesi'nin (kuruluş felsefesi bağlamında) felsefeye yoğun bir katkı sağlamadığı muhakkaktır.⁴⁹ Hatta ulema-filozof ayrımı net bir şekilde ve kesin hatlarla bu dönemde yaşanmıştır.⁵⁰ Fakat Nizamiye Medresesi'nin, İslam düşünce geleneğini bitirdiği ve bu medeniyeti yıktığı ithamları da bizce gerçekleri yansıtmamaktadır.

d) Diğer Problemler

Nizamiye Medreseleri -saydıklarımızın dışında- birkaç yönden daha eleştiriye tâbi tutulmuştur. Yapılmış olan bu eleştirileri kısaca özetlemek istiyoruz. İlk olarak, Nizamiye Medresesi'nde din eğitimi verilmesi ve bu sebeple, din dili olan Arapça'nın yoğun bir şekilde kullanılması hasebiyle Türkçe'nin geri planda kalmış olması durumu eleştirilmiştir.⁵¹ Bu hadisenin çok başlı bir mesele olmasından ve makalemizin sınırlarını aşacağından dolayı bu meseleyi burada noktalamayı uygun bulmaktayız.

İkinci eleştiri konusu ise Nizamiye'nin bir gelenek oluşturmaktan yoksun kaldığı görüşüdür. Bu eleştirinin kısmen haklılık payı vardır.⁵² Zira Nizamiye Medresesi'nde verilen tabii ve düşünsel dersler, ancak bahsedilen alanı iyi bilen hocaların bulunmasıyla gerçekleştirilebiliyordu⁵³ ve fakat bu ihtisasa sahip müderrisleri bulabilmek her zaman kabil olmamaktaydı. Yeterli sayıda ihtisasa sahip bilim insanının bulunamayışı, modern bir uzmanlık olgusunun oluşmadığını bize göstermektedir.⁵⁴ İşinde ehil kimseler ve onların öğrencileri ise bir geleneğin ihdası ve sürdürülebilirliği adına olmazsa olmazlardandır.

3) SONA DOĞRU

Nizamiye Medresesi, baştan bu yana saymaya çalıştığımız sebeplerden dolayı eskidi, katılaştı ve kendini güncelleyemedi. Her ne kadar diğer medreselere örnek teşkil etmiş olsa da kendini ileriye taşıyacak yenilikleri üretmedi. Dolayısıyla Nizamiye Medresesi zamanla gözden düşmeye başladı.

⁴⁸ Bekir BİÇER, "Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri", Tarih Okulu Dergisi, 2013, Sy. 16, s. 285, 286.

⁴⁹ ÖZAYDIN, "a.g.m.", s. 191

⁵⁰ Oğuzhan EMEKLİ, *Beytül-Hikme ya da İslam Toplumunda Bilim ve Felsefenin İnkişafı Meselesi*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 2017, s. 46. Buradaki ayrım, geçirgenliği olmayan bir ayrım değildir. Zira biz klasik İslam dünyasının bu konulara olan eğiliminde bir bütünlük görmekteyiz. Örneğin bir mutasavvif aynı zamanda filozof, bir matematikçi aynı zamanda fakih, bir astrolog aynı zamanda şair, bir kelâmcı aynı zamanda fizik bilgini olabilirdi. Lâkin nitelik açısından olmasa bile kimliksel açıdan bu dönemde bir ayrışma hâsıl olmuştur.

⁵¹ Zikrettiğimiz bu dil problemi tarihte (elle tutulur bir biçimde) ilk kez Karamanoğlu Mehmet Bey döneminde ortaya çıkmıştır. O, bilindiği üzere divanda, Türkçe dışındaki dillerin konuşulmasını yasak etmiştir. Bu mesele anakronik bir hâl almış olmakta ve hâlâ popülerliğini muhafaza etmektedir. Fakat bu uygulamayı yürürlüğe koyan Mehmet Bey'in Türkçe dışında başka bir dil bilmiyor oluşu gözden kaçırılmıştır. Türkçe'nin ötelendiği, zarar gördüğü ve unutulduğuna yönelik eleştirilere bir cevap da Anadolu üzerinden verilebilir. 13 ve 14. yüzyıllar arasında yaşamış olan Yunus Emre, Türkçeyi belki de en sarıh ve fasih olarak kullanan büyük bir ediptir. Anadolu'da bir Nizamiye Medresesi kurulmamıştır; fakat Nizamiye'yi örnek alan birçok medrese bu dönemlerde ihdas edilmiştir. Dolayısıyla medreselerin ve/veya okutulan Arapça (bunun yanında Farsça da zikredilebilir) derslerin dilimize zarar verdiği ya da önüne bir duvar ördüğü kabilinden söylemler bizce tarihi realiteye aykırıdır. Arapça ve Farsça'nın dil ve kültürümüze olan katkıları ise ayrı bir çalışmanın konusu olacak boyut ve mahiyet içermektedir.

⁵² Nizamiye Medreseleri zaman içinde ortadan kalksa da başta Osmanlı olmak üzere birçok Türk devleti, kurduğu medreselerde, Nizamiye modelini takip etmiştir. Bkz: Ahmet Yaşar OCAK, *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 390.

⁵³ TURAN, a.g.e., s. 330.

⁵⁴ BİÇER, "a.g.m.", s. 285; GÜVEN, "a.g.m.", s. 846.

Tabii sadece zamanın yıpratıcılığı değil, geçirdiği büyük yangın,⁵⁵ ekonomik ve siyasi bunalımlar, batıdan Haçlıların doğudan ise Moğolların İslam dünyasını kiskaca almaları gibi sebeplerden ötürü Nizamiye hayli zarar görmüştü. Bunun yanında, Arapça'nın hâkimiyetinin sarsılması da Nizamiye Medresesi'ni yıkıma götüren sebeplerdendir. Buna rağmen, bahsi geçen medresenin 14. yüzyılda dahi faaliyet içinde olduğunu biliyoruz.⁵⁶ Fakat medresede yapılan faaliyet ve çalışmaların yoğunluğu eski dönemine kıyasla çok cüz'î bir miktardaydı.

Bizce Nizamiye Medresesi'nin gözden düşmesinin bir sebebi de yine kuruluş felsefesiyle alakalıdır. Zira başta da söylediğimiz üzere bu kurum, gayri Sünni akımlara karşı mücadele amacıyla ihdas edilmişti. Nitekim Nizamiye, misyonunu gayet iyi yerine getirdi; fakat bu durum onun sonunun yaklaşmasındaki etkenlerden biri oldu. Yani refleksif ve bir karşı saldırı özelliğinde ortaya çıkan bu kurum, rakipleri olan Şii doktrini ve Meşşai felsefeyi kabuklarına çekilmeye zorlamış ve dönemin Sünni dünyasına büyük bir zafer hediye etmişti. Fakat Nizamiye, kendisine başka bir rakip doktrin kalmayınca besin kaynaklarını yitirmiş ve pasif bir kimliğe bürünmüştü.

Bu iddiamızı ters açıdan, iktidar ve bilgi bağlamında anlatmak gerekirse iktidarın sürekliliğini bilgi üretimiyle birlikte okumak icap edecektir. Yani sağlam ve güçlü bir iktidar, bilgi kurumlarından, kendini sürekli var kılacak özellikte "*bilim*" üretmesini isteyecektir.⁵⁷ Bu açıdan bakıldığında Selçuklu devletinin zayıflaması, sonra yıkılması ve ardından Bağdat şehrinde böylesine güçlü bir otoritenin kalmaması, Nizamiye Medresesi'nin bilgi kaynaklarını tükettiği yorumuna bizleri götürecektir. Tabii bu çıkarım, işin teorik-düşünsel boyutudur. Şunu da mutlaka belirtmek icap etmektedir ki, bu bölgede, Selçuklular'dan sonra Nizamiye Medresesi'ne hamilik yapacak başka bir güç daha ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla bu otorite boşluğu, Nizamiye'ye büyük bir zarar vermiştir. Ayrıca Selçuklular'ın ilme olan düşkünlüğü de bilinen bir gerçektir. Onların tarih sahnesinden çekilmesi, ilmin (dolayısıyla Nizamiye'nin), dönem açısından belki de en büyük engel olmuştur.

Nizamiye, bu haliyle bile bizlere örnek olabilecek bazı tecrübeler sunmaktadır. Zira ister insan, ister kurum, isterse devlet olsun, her şey rakibi ölçüsünde güçlüdür. Bu, eşyanın tabiatına da uygundur. "*Bugün (ilmi sahada) bizlere rakip⁵⁸ yer, kurum ve doktrinler nelerdir?*" sorusuna cevap aramalı ve bu doğrultuda kendimize bir misyon ve yol haritası üretmeliyiz.

Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasının, Nizamiye Medresesi'ni sona bir adım daha yaklaştıran siyasi etken olduğunu dile getirdik. Bu noktada artık otorite ve gücü kalmayan medresenin ayakta kalabilmesi mümkün değildi. 1234'de Mustansiriyye Medresesi'nin açılışı ile iyice gölgede kalan Nizamiye Medresesi'nin, ne zaman yok olduğu tam olarak kestirilemese de 15. yüzyıla değin faaliyetlerini sürdürdüğü tahmin edilmektedir.⁵⁹

⁵⁵ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 2006, s. 43.

⁵⁶ ÖZAYDIN, "*a.g.m.*", s. 190.

⁵⁷ Vedat ÇELEBİ, "*Michel Foucault'da Bilgi, İktidar ve Özne İlişkisi*", Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 2013, c. 5, Sy. 1, s. 515.

⁵⁸ Buradaki rekabet, asla vahşi ve düşmanca bir rekabet olmayıp, tez-antitez bağlamındaki rekabet örneğidir. Bir misal olması açısından, bugün Batı bilim dünyasının ürettiği "*şarkiyatçılık*" (oryantalizm)'in bizlerde ilmi bir güdü uyandırması beklenirken, akademik çevrelerce, ekseriyetle hamasi söylemler üretildiği görülmektedir. Bunun sonucunda biz de aynı yanlışa düşerek "*garbiyatçılık*" (oksidantalizm) gibi bir algı ortaya koymuş bulunmaktayız. Zuhur eden bu vakıa, zikrettiğimiz ilimsel rekabetten oldukça uzaktadır.

⁵⁹ ÖZAYDIN, "*a.g.m.*", s. 190. P. K. Hitti, Nizamiye Medresesi'nin, Mustansiriyye Medresesi içinde zamanla eriyip yok olduğunu söylemektedir; Bkz: HİTTİ, *a.g.e.*, s. 560.

SONUÇ YERİNE

Şüphesiz ki Nizamiye Medresesi eğitim-öğretim tarihi açısından muazzam bir yere sahiptir. Zira eğitimin bireysel ve toplumsal değişimdeki yeri ve önemi izahtan varestedir.⁶⁰ Buradan hareketle, Nizamiye Medresesi için, bulunduğu dönemin din, dil, zihin ve kültür dünyasını yaratan âmillerin en etkilisidir dersek hata yapmış olmayız. Bunun yanında hem İslam-Türk eğitim tarihi hem de Avrupa eğitim tarihi,⁶¹ Nizamiye Medresesi olmadan eksik bir tarih hükmündedir.

Bizce böylesine destek gören ve yaygınlaştırılan medreseler zinciri, İslam dünyasına ilmî ve fikrî açıdan çok daha fazla katkı sunabilirdi. Tarihsel tecrübemiz, bunun pekâlâ olabileceğini, erken Abbasilerin kurduğu Beytü'l-Hikme örneğinde göstermişti. Lâkin belirtmiş olduğumuz eleştiri noktaları (dahili problemler) ve mezkûr dönemde İslam dünyasının içinde bulunduğu zor konjonktür (harici problemler) nedeniyle bu beklenti sâdır olamamıştır.

Yeterince denenmediğini düşündüğümüz “*bizi biz yapan değerlere eleştirel bakış*”ın, bizim açımızdan amacı, tüm bu “*değer öğelerimiz*”in -yoğun bir emek sarf edilerek- olumsuz taraflarını elemek ve böylece cevheri ortaya çıkararak kullanıma sunmaktır. Zira eleştirmenin/elemanın ardından ortaya çıkacak “*malzeme*”, geleceğe doğru akan tarihi yolculuğumuzda bize rehber, rol ve yol olacaktır.

KAYNAKÇA

- ANAMERİÇ, Hakan, RUKANCI, Fatih, “XI.-XVI. Yüzyıllar Arasında Medrese ve Üniversitelerde Eğitim”, *Tarihi İncelemeler Dergisi*, 2008, c. 23, Sa. 2, s. 35-56.
- ATÇEKEN, Zeki-BEDİRHAN, Yaşar, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi*, Eğitim Yay., Konya, 2012.
- AYDIN, Hasan, “İslam Dünyasında Bilim ve Felsefe: Yükseliş ve Duraklama”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 2002, Sy. 94-95, s. 1-21.
- AYDIN, İbrahim Hakkı, “Tehâfüt Geleneği Üzerine Bir Araştırma”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, Sy. 26, s. 57-74.
- AZİMÎ, *Azîmî Tarihi*, çev. Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 2006.
- BİÇER, Bekir, “Kuruluş Devrinde Nizâmiye Medreselerinin Müderrisleri” *Tarih Okulu Dergisi*, 2013, Sy. 16, s. 263-287.
- BRUBACHER, John S., “Eğitimin Amaçları”, çev., Sabri Büyükdüvenci, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1983, c. 16, Sy. 1, s. 413-426.
- BULUT, Halil İbrahim, *İslam Mezhepleri Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2016.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Gazzâlî”, *DİA*, 1996, İstanbul, c. 13, s. 489-505.
- ÇELEBİ, Çelebi, *İslam’da Eğitim-Öğretim Tarihi*, çev., Ali Yardım, Damla Yay., İstanbul, 2013.
- ÇELEBİ, Vedat, “Michel Foucault’da Bilgi, İktidar ve Özne İlişkisi”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 2013, c. 5, Sy. 1, s. 512-523.
- DİNÇER, Mehmet, “Eğitimin Toplumsal Değişme Sürecindeki Gücü”, *Ege Eğitim Dergisi*, 2003, c. 3, Sy. 1, s. 102-112.
- EMEKLİ, Oğuzhan, *Beytü'l-Hikme ya da İslam Toplumunda Bilim ve Felsefenin İnkişafı Meselesi*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 2017.

⁶⁰ Mehmet DİNÇER, “Eğitimin Toplumsal Değişme Sürecindeki Gücü”, *Ege Eğitim Dergisi*, 2003, c. 3, Sy. 1, s. 109.

⁶¹ Nizamiye Medresesi, Avrupa üniversitelerine de kaynaklık vazifesi görmüştür; ayrıntılı bilgi için Bkz: ANAMERİÇ, RUKANCI, “*a.g.m.*”, s. 47 vd.

- EVKURAN, Mehmet, “İslam Düşünce Geleneğinde Tanrı Tasavvuru –Tevhid, Tenzih ve Teşbih Kavramları Ekseninde Bir Analiz-”, *İslami İlimler Dergisi*, 2007, Sy. 1, s. 45-62.
- GÖKTÜRK, Türker - DAĞ, İsa, “Nizamiye Medreselerinin Eğitim-Öğretimdeki Rolü”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2014, Sy. 27, s. 457-469.
- GÖZÜTOK, Şakir, “İslam Eğitim Tarihinde Müesseseleşme”, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 2006, c.9, Sy. 26, s. 17-44.
- GÜNALTAY, Şemsettin, “İslâm Dünyasını İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilâsı mıdır?” *Marife Dergisi*, 2008, Sy. 8, s. 267-280.
- GÜVEN, İsmail, “Büyük Selçuklu Devletinde Eğitim ve Öğretime Genel Bir Bakış”, *A.Ü. Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1992, c. 25, Sy. 2, s. 833-848.
- HİTTİ, Philip K., *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev., Salih Tuğ, Marmara Ü.İ.F. Vakfı Yay., İstanbul, 2011.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yay., İstanbul, 2014, c. 1.
- İbnü'l-Adîm, *Biyografilerle Selçuklu Tarihi*, notlarla çev., Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 1989.
- İbnü'l-Cevzî, Sibt, *Mir'atü'z-Zaman Fi Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, notlarla çev., Ali Sevim, TTK Yay., Ankara, 2011.
- İmâm Gazzâlî, *Tehâfüt El-Felâsife (Filozofların Tutarsızlığı)*, çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul, 2016.
- KARA, Seyfullah, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları*, İz Yay., İstanbul, 2009.
- KARA, Seyfullah, Selçuklular'ın Dini Serüveni Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı, Şema Yay., İstanbul, 2006.
- KAZICI, Ziya, AYHAN, Halis, “Tâlim ve Terbiye”, *DİA*, 2010, İstanbul, c. 39, s. 515-523.
- KUŞÇU, Ayşe D., “Orta Doğu'da Şî'i-Sünni Mücadelesinde Selçuklu ve Zengi Medreselerinin Yeri”, *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 2008, Sy. 4, s. 21-44 (internette bulunan pdf sayfa numarası esas alınmıştır).
- MÍQUEL, Andre, *İslam ve Medeniyeti*, Birleşik Yay., Ankara, 1991, c. 1.
- NİZAMÜLMÜLK, *Siyasetname*, çev., Nurettin Bayburtlugil, Dergah Yay., İstanbul, 2014.
- OCAK, Ahmet Yaşar, Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Selçuklu Dönemi, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Nizâmiye Medresesi”, *DİA*, 2007, İstanbul, c. 33, s. 188-191.
- SAYILI, Aydın, “Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri”, *Araştırma*, 1963, c. 1, s. 5-69.
- SİNANOĞLU, Abdulhamit, “İslam Düşüncesinde Benzetme Guruplarının Allah Tasavvurları”, *Çukurova Üni. İlh. Fak. Dergisi*, 2005, c. 5, Sy. 1, s. 67-89.
- TALAS, M. Asad, *Nizamiye Medresesi ve İslam'da Eğitim-Öğretim*, çev., Sadık Cihan, Etüt Yay., Samsun, 2000.
- TAYLAN, Necip, *Ana Hatlarıyla İslam Felsefesi*, Ensar Yay., İstanbul, 2014.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yay., İstanbul 2013.
- URAL, Şafak, *Bilim Tarihi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1994, c. 2.
- USTA, Sadık, “Doğu Rönesansı”, *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 2001, Sy. 89, s. 37-43.